

خوشه های SMEs، زیر ساخت اساسی در تحقق توسعه اقتصادی پویا، پایدار ودرون زا

دکتر مجید متقی طلب

فاطمه بلالایی

پارک علم و فناوری گیلان

چکیده: از جمله اهداف کلیدی در چشم انداز راهبرد توسعه صنعتی کشور، گذر از اقتصاد متکی به صادرات نفت و محصولات خام و تحقق اقتصاد مبتنی بر تولید و تجارت توانمند، پویا و رقابتی می باشد. در چنین اقتصادی اتکاب به کالاها و خدمات صنعتی، تعامل با نهاد ها و سازمانهای بین المللی و هماهنگی با قواعد و مقررات حاکم بر بازار های جهانی در راستای آزادی تجارت و ایجاد فضای رقابتی الزامی است. با توجه به محوریت دانش در برنامه چهارم توسعه کشور، نوآوری و کارآفرینی نقشی تعیین کننده در عرصه های مختلف رقابت تجارت نوین جهانی خواهد داشت، بدلیل اینکه در اقتصاد دانش محور، رقابت پذیری با توانایی بهره برداری و بکارگیری دانش و فناوری نوین در فرآیند تولید و عرضه خدمات، میسر میگردد. در یک محیط نوآوری و خلاقیت، صنایع کوچک و متوسط را میتوان از مولفه های مهم در رشد و توسعه اقتصادی دانش بنیان محسوب نمود، که دلیل عمده آن قابلیت انعطاف قابل توجه چنین شرکتهایی می باشد. از جمله اهداف ایجاد پارکهای علم و فناوری آماده کردن فضا و امکانات فعالیت برای صنایع کوچک جهت ورود به محدوده فعالیتهای دانش مدار و با فناوری پیشرفته می باشد. چالش های قابل توجهی در ورود SMEs به عرصه تجارت نوین جهانی وجود دارد که تجدید و تقویت ساختار SMEs الزامی می سازد، تشکیل خوشه های SMEs و انجام فعالیتهای در بدنه شبکه منطقه ای، SMEs را در رفع چالش ها به منظور حضور در عرصه رقابت جهانی تجارت مهیا می سازد.

کلمات کلیدی: خوشه های SMEs - رقابت پذیری - توسعه دانایی محور

مقدمه

در عصر جهانی شدن اقتصاد و آزاد سازی سرمایه و تجارت، برای دولتها نقشی متمایز از گذشته در نظر گرفته می شود. کشور های در حال توسعه و توسعه نیافته در فرآیند توسعه صنعتی در شرایط جدید جهانی با محدودیت های بیشتری مواجه خواهند بود، از اینرو توجه ویژه ای به پیاده سازی سازو کار های بازار و توسعه فضای رقابت لازم است. شرایط فعلی اقتصاد جهانی، نقش تعیین کننده ای در نوع و حدود دخالت های دولت در امور اقتصادی دارد. دخالت های مستقیم دولت مانند حمایت از صنایع نوپا کاهش یافته ولی سایر دخالتها جهت رفع کاستی های بازار و در راستای توسعه رقابت پذیری فعالیتهای صنعتی افزایش یافته است. در تبیین چارچوب کلی نقش دولتها در کشور های در حال توسعه، به مواردی نظیر توسعه بخش خصوصی، توسعه زیر ساختارهای فیزیکی، نهادی و قانونی، آزادسازی تجارتی، سازماندهی فعالیتهای صنعتی و غیره اشاره می شود.

در سالهای اخیر، اهمیت و نقش صنایع کوچک و متوسط در کشورهای صنعتی و کشورهای در حال توسعه رو به افزایش بوده و بدلیل ظهور فناوری های نوین در تولید و ارتباطات، تحولاتی در روشهای تولید، توزیع و ساختار تشکیلاتی بنگاهها پدید آمده و در همین راستا اهمیت واحدهای کوچک و متوسط سیر فزاینده ای پیدا نموده است. افزایش رقابت و تمرکز شرکتهای بر فعالیتهای محوری، موجب تفکیک عمودی شرکت ها، گسترش روابط پیمانکاری و تقویت روابط در زنجیره عرضه شده است، این تحولات لزوم توجه به بنگاههای کوچک و متوسط، مرتبط و هماهنگ و نه واحد های منفک و مجزا از هم را افزایش داده است.

دول کشور های پیشرفته و تازه توسعه یافته به منظور تضمین رقابت در بازار آزاد و جلوگیری از انحصار شرکتهای بزرگ، همیشه راهبردها و سیاستهای ویژه ای را برای ارتقای صنایع کوچک و متوسط و تسهیل ورود شرکتهای کارآفرین در عرصه اقتصادی اتخاذ نموده اند.

چالش ها در مسیر فعالیت شرکتهای کوچک و متوسط در کشور های در حال توسعه و در ایران

الگوی توزیعی ارزش افزوده در ایران مبین این است که سهم صنایع بزرگ بسیار بیشتر از صنایع کوچک و متوسط است، در حالیکه در کشور های پیشرفته و در حال توسعه دیگر الگوی توزیعی متعادلی از سهم ارزش افزوده ملاحظه می شود. این آمار ها گویای این است که در ایران موانعی بر سر راه رشد و توسعه بنگاههای اقتصادی کوچک و متوسط وجود دارد. بنابراین لازم است نقاط ضعف را بر طرف نموده و زیر ساخت های لازم برای ایجاد محیط رقابتی متوازن را ایجاد نمود. اصلاح زیر ساختهای مالی، اطلاعاتی و قوانین از موارد قطعی مورد نیاز محسوب میشوند. چه شرکت های کوچک و متوسط یکی از محور های رشد و توسعه قلمداد شده و برای نیل به نقش آنان لازم است صنایع با نو آوری و خلاقیت بالا تشویق شده و حمایت های بازاریابی مدیریتهای مشاوره ای به آن ها تعلق گیرد. تاثیر گذاری بنگاههای اقتصادی کوچک و متوسط به جهت مشکلات خاص مربوط به اندازه SMES، غالباً ایفاء نمی شود. چون SMES اغلب قادر به بازاریابی از فرصتهای تجاری که نیازمند حجم زیاد تولید، استانداردهای یکنواخت و بستر قانونی بوده، نیستند. برای اینکه شرکت های کوچک و متوسط بتوانند بر این مشکلات فایز آیند، باید بستر و شرایط لازم برای بهره برداری از توانمندیهای SMES فراهم شود. تمهیدات مورد نیاز در تصویر ۱ نشان داده شده است.

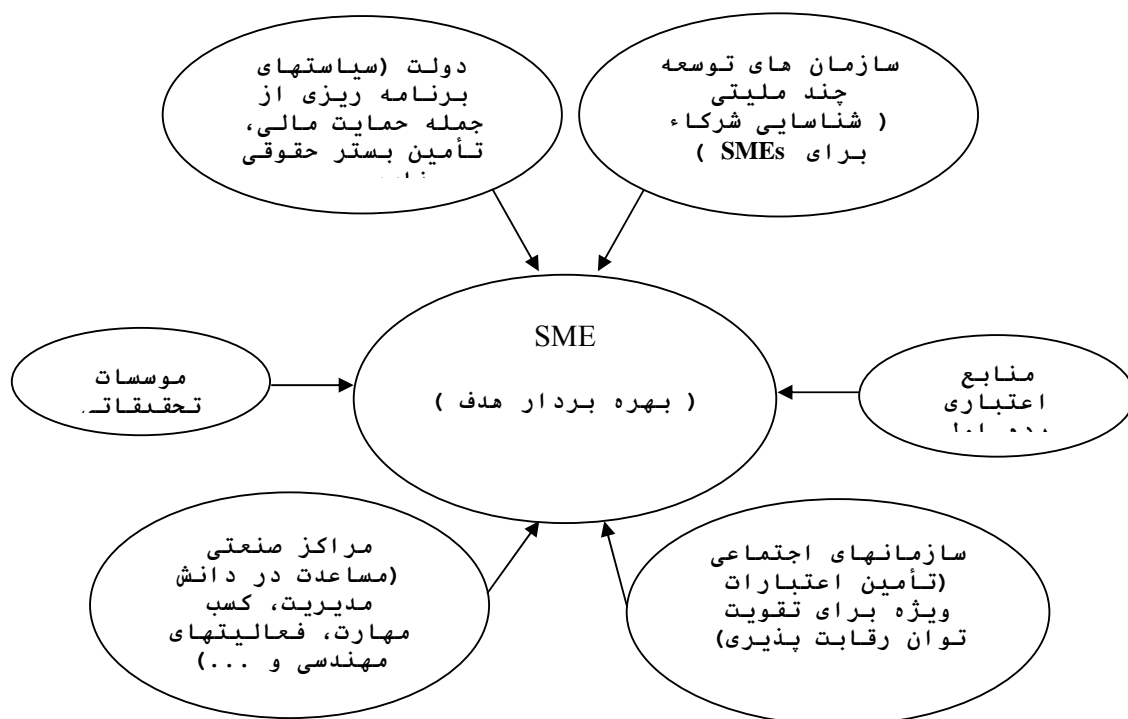
شاخص های عمده در تعریف نوین صنایع کوچک و متوسط

از ویژگی های شاخص صنایع کوچک و متوسط می توان به موارد زیر اشاره نمود:

- بکارگیری تخصص های ممتاز فنی، مدیریتی و بازاریابی
- کسب ارزش افزوده بیشتر در صنایع نوین، مرهون نوآوریهای فناورانه و مدیریت تخصص های ممتاز است و از اینرو صنایع کوچک، مناسبترین بستر برای سازماندهی ابتکارات متخصصین و بکارگیری آنها در چرخه تولید همگام با تحولات شتابان فناوری جهانی می باشد.
- بکارگیری فناوری پیشرفته
- در بازار رقابتی قرن ۲۱ برای حضور تولیدات صنعتی کشور در بازار جهانی، بکارگیری فناوری پیشرفته ضروری است. این ضرورت با توجه به وضعیت انفعال و سکون در بیش از ۹۰٪ کارخانجات ایران که از فناوری منسوخ استفاده می کنند، کاملاً اثبات می شود صنایع فوق عملاً در حوزه مونتاژ کاری یا صدور مواد خام گرفتار آمده و اقتصاد کشور ارزش افزوده چندانی از حوزه صنعت بدست نیاورده است. از اینرو با فراهم آوردن زمینه شکوفایی نوآوریها در بستر صنایع کوچک و متوسط باید به ایجاد فناوری پیشرفته با شرایط بومی در کشور اقدام نمود. [۱۰۱]

- شکل گیری یک زنجیره تولید

جمع آوری تخصص های ممتاز، فناوری پیشرفته و قدرت خلاقیت در زیر سقف شرکت کوچک و متوسط، در صورتی می تواند عملکرد مطلوبی داشته باشد که در زنجیره تولید و در ارتباط با صنایع بزرگ قرار داده شود، در این صورت واحد های صنعتی کوچک میتوانند بازاری امن و تضمین

تصویر ۱ - حوزه های دخیل در رفع چالش ها و موانع مشارکت SMEs در توسعه اقتصادی کشورهای در حال توسعه [مأخذ Luetkenhorst, 2004]

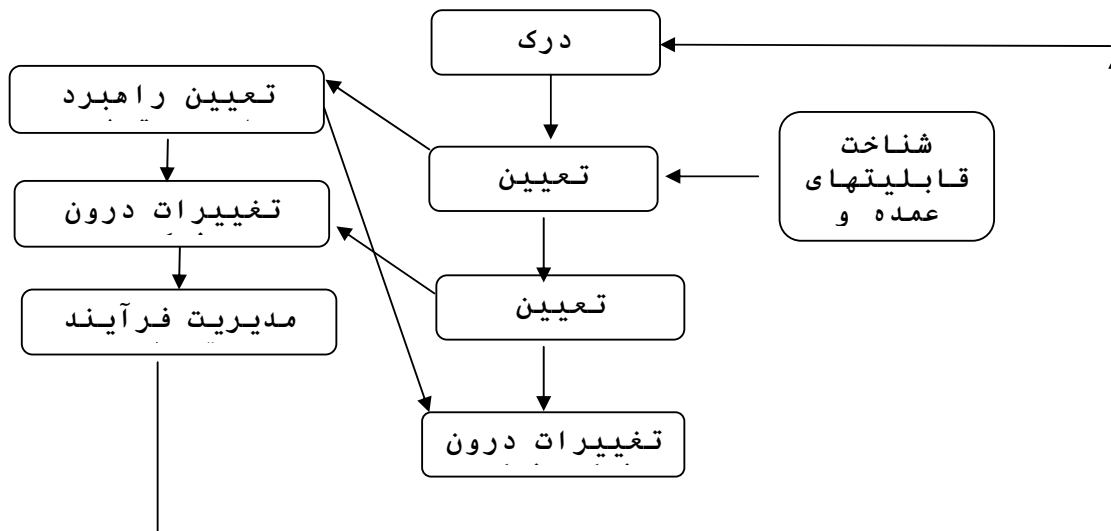
شده، حمایت های اعتباری، خدمات مشاوره کنترل کیفی مطلوب در اختیار داشته و با فراغت از دغدغه های بیرونی به ارتقای فناوری و منعطف کردن تولید همسو با تقاضای بازار پردازند. با توجه به شاخصهای مذکور، مناسبترین تعریف را از صنایع کوچک و متوسط بصورت زیر میتوان ارایه نمود:

دسته ای از واحد های تولیدی کوچک که توسط متخصصین با تجربه و صاحب اندیشه صنعتی و در ارتباط با صنایع بزرگ احداث شده و در زنجیره تولید کشور قرار میگیرند. این واحدها از فناوری پیشرفته استفاده کرده و سطح فعالیتهای تولیدی خود را در مقیاس محدود نگاه می دارند. متخصصین موسس این واحدها مستقیماً در فرآیند تولید مشارکت داشته و روابط تنگاتنگی با کارکنان پایین دستی شاغل در واحد دارند،

[۵]

موانع مشارکت SMEs در روند تجارت جهانی - چالش ها و راهکارها

SMEs برای ورود به بازار رقابتی تجارت جهانی به تجدید ساختار متناسب با شرایط نیاز دارند. در تصویر ۲ مدل تجدید ساختار SMEs برای ورود به بازار رقابتی نشان داده شده است:

تصویر ۲ - مدل تجدید ساختار SMEs جهت تمهیدات ورود و مشارکت در بازار رقابتی تجارت جهانی ماخذ: (Bessant , Kaplinsky , Morris , 2001)

براساس این مدل چالش‌های خط‌مشی کلیدی نامبرده ذیل برای پیشبرد تجدید ساختار الزامی است: [۷ و ۲]

- درک بازاریابی^۱

^۱ Understanding the market

SMEs ممکن است در شناخت ماهیت و پیچیدگی بازاریابی دچار مشکل باشد. بنابراین افزایش ظرفیت و توان SMEs در درک و توجه به بازار نوین متناسب با شرایط اقتصاد نوین جهانی، مهم ترین وجه خط مشی مورد نیاز در روند تغییر ساختار محسوب می شود.

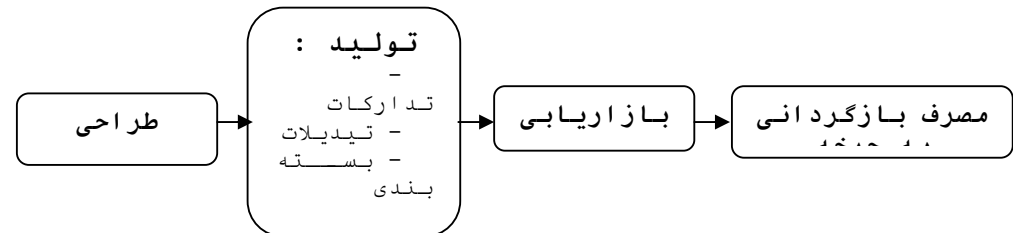
- شناخت قابلیت های اصلی^۲
- اینکه SMEs به جهت فقدان برخی شایستگی ها دچار ضعف باشند، غیر عادی نیست. از اینرو SMEs باید به مقتضای شرایط در روند بازاریابی رقابتی جهان، شایستگی های محوری خود را بیابند.
- تعیین راهبرد تجاری مناسب^۳
- تعیین راهبرد ساخت و تولید^۴
- بهبود ارتباط زنجیره ارزش^۵

Value chain، گستره کاملی از فعالیت هایی را نشان می دهد که طی مراحل شامل ترکیبی از تبدیلات فیزیکی و ارائه خدمات و...، محصول یا خدمات مورد نظر در برنامه شرکت، به دست مصرف کننده می رسد. مدل زنجیره ارزش ساده در تصویر ۳ داده شده است.

- تغییر رویه اجرایی^۶

مفهوم خوشه و شبکه

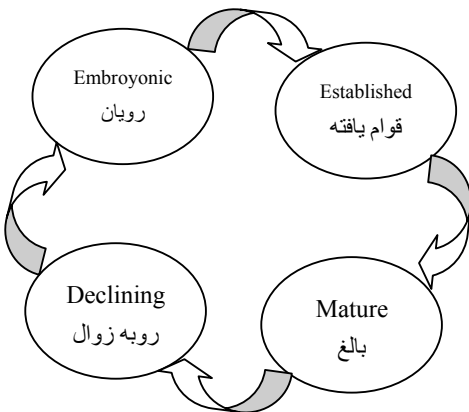
طی دهه ۹۰ قرن بیستم، در حوزه تجارت نوین و نوآوری شرکتهای، مفهوم "خوشه" مطرح شده و اولین بار Michael E. Porter در سال ۱۹۹۰ واژه خوشه های صنعتی^۷ و در ۱۹۹۸ واژه خوشه های منطقه ای^۸ را مطرح کرد خوشه را میتوان تجمعی از اجزای مرتبط باهم از نظر زمینه فعالیت شامل

تصویر ۳- مدل Value chain ساده [مأخذ : Kaplinsky, 2001]

2 Identifying core competences
 3 Defining an appropriate business strategy
 4 Defining a manufacturing strategy
 5 Improving value chain links
 6 Implementing change
 7 Industrial Clusters
 8 Regional Clusters

شرکتها، مراکز ویژه تخصصی، عرضه کنندگان خدمات، شرکتهای مرتبط به یک صنعت خاص در موسسات (برای مثال دانشگاهها، مراکز اعطای استاندارد و انجمن های تجارتي) محسوب نمود که در عین رقابت با هم همکاری دارندخوشه ها پویا بوده و از چرخه حیات مشخص برخوردار هستند که در تصویر ۴ نشان داده شده است. [۵ و ۹]

تصویر ۴- چرخه حیات یک خوشه [مأخذ : Kodama, 2003]

خوشه های منطقه ای به تعبیری به تجمع شرکتهای مستقل واقع در یک مکان جغرافیایی محدود و کوچک اطلاق میشود که میتوانند در تشکیل نظام نوآوری منطقه ای^۹ متشکل از خوشه های تخصصی از شرکتهای نقش داشته باشند (Rosenfeld, 1997) در تعریف دیگر از خوشه های منطقه ای گفته میشود

خوشه تجمع جغرافیایی شرکتهای و موسسات مرتبط با هم در یک زمینه خاص است (Porter, 1998) تعریف کاملتر آن اینست: شبکه ای از شرکتهای مستقل و موسسات مولد علم (اعم از دانشگاهها، موسسات تحقیقاتی، شرکتهای تولید کننده فناوری) موسسات رابط (برای مثال عرضه کننده خدمات مشاوره ای و فنی) و مشتریان که در یک زنجیره تولید ارزش افزوده گرد آمده اند (Roelandt & Den Hertog, 1999) افراد و نهادهایی را که میتوانند در یک خوشه نقش داشته باشند میتوان بصورت زیر دسته بندی نمود:

- ۱- مسئولین (حوزه دولتی) ملی، مرکزی و محلی (دارای نقش کاتالیتیکی در ایجاد و توسعه خوشه)
- ۲- مراکز R&D
- ۳- مراکز دانشگاهی، مراکز خدمات فنی و صنعتی
- ۴- گروههای کارآفرین

⁹ Reional Innovation System (RIS)

- ۵- موسسات تحقیقاتی
- ۶- سرمایه گذاران بزرگ
- ۷- سازمانهای حامی غیر دولتی
- ۸- SMEs

خوشه ها برای افزایش توان رقابت پذیری ، بهبود قابلیت تولید و رشد SMEs بسیار با اهمیت تلقی میشوند . خوشه های متشکل از SMEs با دسترسی بهتر به مهارت ها، خدمات مشترک، زیر ساخت های فیزیکی و علمی، شبکه سازی، بازاریابی، نظام های تولیدی، نوآوری و منابع مالی همکار اعم از حوزه دولتی و خصوصی به امکان ورود به بازار رقابتی از طریق زیر دست می یابند :

- ✓ بهبود قابلیت تولید
- ✓ تسریع در نوآوری
- ✓ امکان ایجاد مشاغل نوین

مفاهیم شبکه^{۱۰} و شبکه سازی^{۱۱} مکمل مباحث خوشه ها محسوب میشوند. شبکه به گروهی از شرکتهای اطلاق میشود که در رابطه با پروژه خاصی با هم همکاری دارند و از تخصص های هم بمنظور غلبه بر مشکلات معمول و روزمره و دستیابی به راندمان بهتر استفاده میکنند. شبکه ای شدن یا تشکیل شبکه به کلیه مراحل فرآیندی تعریف، ایجاد و بناگذاری نوع روابط مشخص در خوشه و شبکه اطلاق میشود.

شبکه های منطقه ای در دهه ۷۰ و ۸۰ میلادی بعنوان بستر و موقعیت قوی در مبحث تجارت جهانی مطرح شدند و در این خصوص^{۱۲} دره سیلیکون^{۱۳} نمونه ای از شبکه های موفق منطقه ای در حوزه محصولات با فناوری بالا محسوب می شود. از دهه ۹۰ قرن بستم نیز در حوزه تجارت نوین و مساعدت در ایجاد نوآوریها در شرکت های کوچک و متوسط^{۱۴}، خوشه ها، شدیداً مورد توجه قرار گرفتند. [۶ و ۴]

خط مشی ها و عوامل موثر در توسعه و توفیق خوشه های دانش مدار و مرتبط با اقتصاد دانش محور

برای اینکه یک خوشه دانش مدار^{۱۳} بتواند توانمندیهای لازم را در عرصه رقابت نوین تجارت جهانی کسب نماید، لازم است خط مشی شفافی در محورهای گوناگون اتخاذ نماید. در تصویر ۵ محورهای خط مشی مورد نیاز ارائه شده است :

همچنین بر اساس محورهای خط مشی مورد نیاز شکل و توفیق خواهی های دانش مدار ، عوامل توفیق و توسعه آنها را میتوان بدین ترتیب بر شمارد :

- پایه علمی پویا و قوی
- بستر مساعد کارآفرینانه
- قابلیت رشد در شرکتهای
- توانایی و قابلیت جذب سرمایه های کلیدی
- قابلیت دسترسی به منابع مالی
- تمهیدات و زیر ساختها
- خدمات تجاری و حضور شرکتهای بزرگ در صنایع مربوطه
- برخورداری از نیروی کار ماهر

¹⁰ Network

¹¹ Networking

¹² Silicon Valley

¹³ Science based cluster

- برخورداری از شبکه موثر و کارآمد
 - بستر حمایت های مالی و فنی
- SMEs حتی بیش از شرکتهای بزرگ، نیازمند دستیابی به منابع اطلاعات خارجی، دانش، دانش فنی و فناوریها هستند تا ظرفیت نوآوری خود را فراهم ساخته و به اهداف بازاریابی تجارتی جهانی دست یابند، چه بدون شک نوآوری کلید تعیین کننده رقابت پذیری شرکت ها در حوزه های فناوری بالا و سریع الرشد و حوزه های با قابلیت تجارتی بالا محسوب می شود و در یک جریان اقتصاد دانش بنیان، رقابت پذیری با توانایی بکارگیری دانش و فناوری جدید در عرضه محصولات و فرآیند تولید روی میدهد.

تقارب همکاریهای شبکه ای SMEs با اهداف تجدید ساختار SMEs

چرا SMEs باید بدنبال تشکیل شبکه باشند؟

دو دلیل کلی وجود دارد:

۱ - SMEs قیود مشابه، مشکلات مشابه و فرصتهای مشابه دارند.

۲ - خط مشی شبکه ای، تسهیلات شبکه ای متناسب با ضرورتها و نیازهای SMEs فراهم می کند.

منافعی که از تشکیل شبکه SMEs حاصل می شود، میتوان بصورت زیر خلاصه نمود:

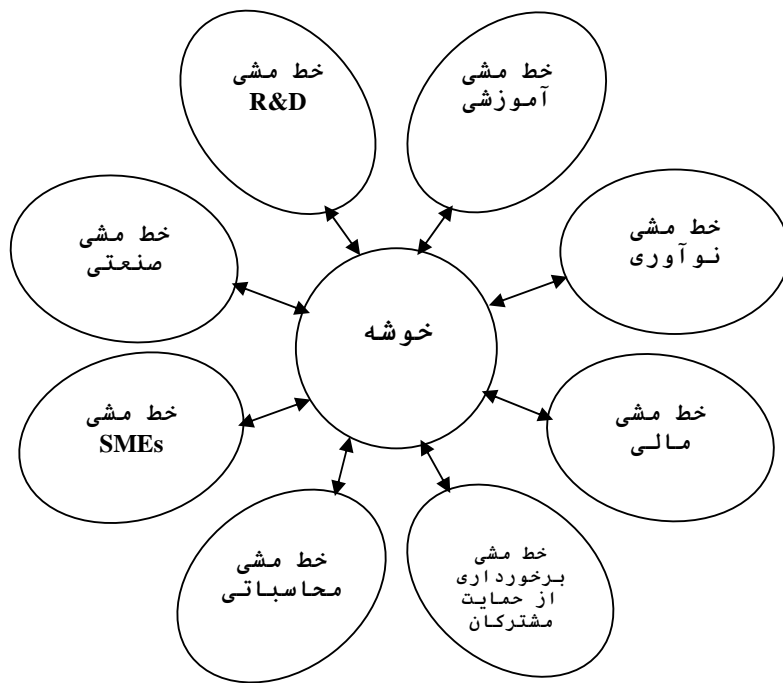
- اطلاع پویا و مستمر از بازار^{۱۴}

SMEs مرتبط با هم، میتوانند تحقیق بازاریابی منسجم داشته باشند که هزینه کلی آن از مجموع هزینه های بازاریابی هر SME به تنهایی و جداگانه کمتر است.

- فروش مشترک^{۱۵}

¹⁴ Hearing the market

¹⁵ Joint selling

تصویر ۵- محوره‌های خط مشی مورد نیاز در یک خوشه دانش مدار [مأخذ: Giovanna, 199]

شرکت شبکه SMEs در نمایشگاهها تجارتي، ابزار مهمی برای حمایت از فعالیتهای SMEs محسوب می شود. به خصوص برپایی این نمایشگاه ها با استفاده از حمایت دولتی، از تاثیر مطلوبی برخوردار است. برای مثال در کشور برزیل حوزه دولتی تحت عنوان مرکز خدمات بنگاههای اقتصادی کوچک^{۱۶} نیمی از هزینه های نمایشگاهی شرکتهای کوچک را تقبل می کند.

- خرید مشترک^{۱۷}

امکان خریداری مشترک ملزومات و مواد مصرفی، از هزینه های متعدد گمرکی و ... می کاهد.

- توسعه محصول^{۱۸}

قابلیت توسعه محصول در SMEs شبکه ای، مطلوبتر از SMEs مجزا از هم می باشد.

- بهبود فرآیند^{۱۹}

مشاوره های مشترک و هماهنگی در بهبود فرآیندها در SMEs قرار گرفته در نظام شبکه ای بسیار مثرتر از فرآیند و مشاوره برای SMEs مجزا از هم می باشد.

- استانداردها^{۲۰}

اخذ گواهینامه های استاندارد و کدهای مربوط برای تشکیلات شبکه ای سهل الوصول تر و کم هزینه تر است.

- شبکه های آموزشی^{۲۱}

شبکه های آموزشی، امکان دسترسی به منابع آموزشی، منسجم و مستمر را برای کلیه SMEs در شبکه فراهم می آورد. نتیجه اینکه منافع ناشی از تشکیل شبکه SMEs، میتواند رافع نیازهای آن ها در ارتباط با ورود به عرصه رقابتی تجارت جهانی باشد.

استنتاج نهایی

در قرن بیست و یکم، اقتصاد جهانی با تحولات شگرف خود تمام مرزبندیهای گذشته را در هم نوردیده است. بر پایه تجربه بسیاری از کشورها، نقش صنایع کوچک در توسعه نوین اقتصادی و صنعتی انکارناپذیر است. با شروع انقلاب دوم صنعتی در دهه ۱۹۸۰، جوامع کمتر توسعه یافته خود را از قید و بندهای قانونی تقسیم کار جهانی رها کرده و خواهان سهم بیشتری از ارزش افزوده اقتصاد جهانی شده اند. بگونه ای که اکتفا به صادرات مواد خام (توری تحمیلی غرب) یک ضد ارزش تلقی شده و در برخی از کشورهای تازه صنعتی شده، نقش صنایع کوچک و متوسط انکارناپذیر است. سهم بالای صنایع در تولید ناخالص کشورهای که بتازگی به جرگه کشورهای صنعتی پیوسته اند، توانمندی صنایع کوچک و متوسط را در اقتصاد جهانی اثبات نموده است. حداقل تبعات توسعه صنایع کوچک و متوسط، جذب سرمایه ها و اشتغال زایی است. از اینرو فراهم آوردن زمینه شکوفایی نوآوریها در بستر صنایع کوچک برای ایجاد فناوری پیشرفته با شرایط بومی از الزامات برنامه ریزی تحول اقتصاد دانش مدار کشور محسوب می شود. بدون شک جمع آوری تخصص های ممتاز، فناوری پیشرفته و قدرت خلاقیت تحت لوای صنایع کوچک و متوسط زمانی میتواند عملکرد مطلوب و بهینه داشته باشد که در زنجیره تولیدی و مرتبط با صنایع بزرگ قرار گیرد. شبکه سازی مجموعه شرکتهای کوچک مرتبط با هم با ساختار بندی مناسب و فراهم سازی بسترهای قانونی و حقوقی مورد نیاز میتواند بازاری امن

¹⁶ Brazilian service for small enterprises (SEBRAE)

¹⁷ Joint buying

¹⁸ Product Development

¹⁹ Process Development

²⁰ Standards and codes

²¹ Learning Networks

و تضمین شده را فراهم نموده و ضمن ارتقای فناوری ، بستری مناسب برای ساماندهی ایده های کارآفرینانه متخصصین ایرانی جهت همگامی با تحولات شتابان فناوری جهانی مهیا سازد.

References :

1. Ceglie Giovanna, Dini Marco, 1999, SME cluster and Network Development in Developing Countries : The Experience of UNIDO, working paper no. 2 UNIDO Publications.
2. Cook Philip, Memedovic Olga, 2003. Strategies for Regional Innovation systems : Learning Transfer and Applications, policy papers, UNIDO, Strategic Research and Economic Branch, UNIDO Publications.
3. Fayyaz Anjum, 2003, SME cluster Development Program, National Expert – UNIDO, FPB Karachi UNIDO Publications.
4. Finnbjornsson Thorvald, 2003, The Federation of Iceland Industries, The cluster Conference in Gothenburg 17 – 19 september 2003.
5. Isaksen Arne, Hauge Elisabet 2002, Regional Clusters in Europe, Observatory of European SMEs No. 3, European Commission, Enterprise Publications.
6. Luetkenhorst Wilfried, 2004, Corporate Social Responsibility (CSR) and the Development Agenda : should SMEs care? Technical working paper series, small and medium Enterprises branch, UNIDO Publications.
7. Kaplinsky Raphael & Readman Jeff, 2001, Integrating SMEs in Global Value Chains, Towards Partnership for Development, UNIDO publications.
8. Kodama Toshihiro, 2003, TAMA-An Initiative toward An Innovative Cluster in Japan At the 6th Regional cluster seminar.
9. Nadvi Khalid, Barrientos Stephanie, 2004. Industrial clusters and poverty Reduction, Towards a methodology for poverty and social impact assessment of cluster development initiatives, UNIDO Publications.
10. Russo Fabio, Clara Michele, Gulati Mukesh, 2000, Cluster Development and Promotion of Business Development Services (BDS) : UNIDO's Experience in India, working paper No.6 UNIDO Publications.